

УДК 006.0(477.82)

Світлана Булавина,

канд. іст. наук, доцент кафедри

теорії та історії держави і права юридичного факультету

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

ВЗАЄМИНИ ВЛАДИ ТА ГРОМАДСЬКИХ ІНСТИТУЦІЙ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД НА ВОЛИНІ ХХ СТ.: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У політико-правовому контексті проаналізовано культурно-освітні громадські організації, які, розвиваючись в умовах панування польської державно-політичної системи, істотно впливали на пробудження й активізацію національної свідомості українства, сприяли соціальному захисту та розвитку освіти, культури українського населення краю, що зазнавало асиміляції та дискримінації.

Ключові слова: громадські інституції, національні меншини, культурно-освітніх громадських організацій, Волинь, правовий аналіз.

Постановка проблеми. Виникнення та становлення культурно-освітніх громадських організацій українців Волині у 20–30-х роках ХХ ст. – унікальне явище національної історії.

У міжвоєнний період ХХ ст. на Волині діяло понад 40 українських громадських об'єднань, зокрема 28 культурно-освітнього спрямування, діяльність яких регулювалася спеціальними законодавчими актами, що застерігали їх від участі у вирішенні політичних та економічних завдань.

Аналіз останніх досліджень. Діяльність культурно-освітніх товариств на західно-українських землях висвітлено у працях І. Зуляка, В. Чоповського, Г. Білавич та Б. Савчука, Н. Кошелевої та ін. Головні заслуги в боротьбі з польським владним режимом за лібералізацію освітнього законодавства автори відводять «Просвіті» та «Рідній школі». Діяльність товариства напередодні входження Волині до складу Другої Речі Посполитої охарактеризовано у праці Т. Сладковської.

У наукових працях І. Курляк, Б. Ступарика, О. Луківа, М. Барни, О. Ткачика та ін. охарактеризовано народне шкільництво в Галичині та Волині, культурологічну працю провідних організацій, польсько-українську боротьбу за вплив на освітні заклади краю, підготовку педагогічних кадрів, а також фрагментарно висвітлено внесок культурно-освітніх товариств у піднесення національно-культурного рівня українського населення.

Однак зауважимо, що у працях Ч. Партача, Й. Жарновського, В. Міха, К. Зеленського, В. Парухи, Г. Халупчака й Т. Броварека,

Й. Кенсіка, М. Сирника, Т. Струєка та інших у проблемно-хронологічному ракурсі досить суб'єктивно окреслено особливості культурно-освітнього та суспільно-політичного становища українців у Другій Речі Посполитій.

Мета статті. За змістом (родом) діяльності, масовістю (складом членства), масштабами і сферою суспільного впливу та іншими типологічними характеристиками культурно-освітніх організацій можна поділити на дві групи:

- 1) освітні;
- 2) культурно-мистецькі.

Щоправда, така класифікація є умовною, оскільки деякі з добровільних об'єднань не існували в «чистому» вигляді, тобто мали більш широкий комплекс суспільних завдань. Це стосується, наприклад, «Просвіти», діяльність якої охоплювала й освітню, і культурно-мистецьку сфери.

Виклад основного матеріалу дослідження. Водночас такі товариства, як «Рідна школа», Товариство імені Лесі Українки, Українське товариство вчителів середніх шкіл, «Українська школа», мали чітко окреслену мету – розбудову національної освіти. Діапазон їхньої діяльності у цьому напрямі був доволі широким. Громадські об'єднання – Союз українок, Товариство прихильників православної освіти та оборони традицій православної віри ім. П. Могили, «Просвітянські хати», «Пласт» та ін. діяли здебільшого на становій основі, в інтересах різних верств українського населення і лише побіжно займалися вирішенням окремих завдань культурно-освітньої сфери.

У краї діяла широка мережа осередків товариства «Просвіта». На відміну від Галичини, де всі осередки діяли на основі матірнього товариства у Львові, на Волині кожна повітова «Просвіта» мала свій власний статут – головний правовий документ, хоча різниця між ними була незначною [8].

Зокрема, Луцька повітова «Просвіта» вперше була зареєстрована Житомирським окружним судом 17 вересня 1918 року.. У травні 1919 року Луцьк був зайнятий польськими військами. Саме у цей період відбулася формальна легалізація товариства. Загальні збори були скликані 19 січня 1920 року. Тоді ж з'ясувалося, що через несвоєчасну реєстрацію «Просвіти» необхідно подати статут товариства (польською мовою) на затвердження до начальника Волинської округи (пізніше – воєводства). Статут товариства «Луцька повітова просвіта», в основу якого було покладено попередній статут, був затверджений начальником Волинської округи 8 березня 1920 року.

14 березня того ж року відбулися перші установчі збори організації. В ухваленому статуті наголошено, що важливим завданням просвітян була «оборона культурних, правних, економічних інтересів української людності» шляхом влаштування курсів, заснування кооперативів [11].

У компетенцію Ради – виконавчого органу «Просвіти» – входять: організація загальних зборів товариства, розгляд окремих членських заяв, влаштування лекцій, концертів, вистав, керівництво майновими справами та представництво товариства поза його межами. Вказано, що Рада товариства обирається на один рік і у своїй діяльності керується постановами загальних зборів.

Контролюючим органом товариства визначено ревізійну комісію. До її склад входили голова, два заступники і три члени, що обираються на загальних зборах таємним голосуванням. Ревізійна комісія контролює діяльність членів Ради товариства (листування, обрахунки, звіти, кошти), ревізує майно товариства. Результати перевірок та ревізій подаються комісією загальним зборам.

27 листопада 1927 року відбулися загальні збори організаційної секції Луцької «Просвіти», на яких було прийнято інструкцію щодо регламенту її роботи. У документі сказано, що завданням секції є: «а) поширення ідей освіти серед українського населення і національного його усвідомлення; б) приєднання членів до товариства і поширювання філій товариства в околицях Луцька і на повіті; в) інструкторська допомога філіям у селах; г) збирання статистичних освітніх матеріалів» [12].

Таким чином, уже на перших зборах членів організаційної секції було прийнято документи, в яких окреслено шляхи і засоби поширення просвітянських організацій і просвітянської праці в повіті. Свідченням цьому є висновок, зроблений членами секції на загальних зборах у листопаді 1927 року, після ознайомлення із результатами анкетування, проведеного в усіх філіях товариства: «На місцях є ґрунт для праці і є люди, але брак проводу і вміння вести просвітянську роботу. В тому напрямі і мусить іти праця Організаційної Секції, щоб ці браки усунути». Секцією було вироблено єдину форму книг для діловодства по філіях товариства. Із 1 січня 1928 року єдине діловодство вступило в силу.

У 1932 році стосунки товариства з владою особливо загострились. Численні звинувачення в політичній агітації, антиурядовій діяльності – продумана і ретельно спланована кампанія, яка ставила за мету скомпрометувати авторитет української культурно-освітньої організації та підготувати її остаточне знищення.

16 грудня 1932 року волинський воєвода видав спеціальну децизію (постанову) про закриття, тобто ліквідацію, «Луцької повітової просвіти».. У відповідь Рада товариства на одному із засідань вирішила надіслати протест до міністерства внутрішніх справ у Варшаві. Протест (рекурс) починався словами: «Пан староста повітовий в Луцьку листом з дня 27 квітня 1932 року повідомив Раду товариства, що на силі п. 28 розпорядження генерального комісара земель східних з дня 25.IX.1919 року припиняє діяльність товариство «Луцька повітова просвіта» з всіма його філіями».

Обґрунтуванням для рішення про ліквідацію «Просвіти» слугувало твердження старости, що діяльність товариства загрожує громадській безпеці. На це звинувачення Рада «Просвіти» відповіла, що, «переглянувши як свою діяльність, так і діяльність філій, заклад не знайшов в ній не тільки нічого такого, що б загрозувало безпеці громадській, але й яких-небудь тенденцій політичних». У документі керівництво «Просвіти» наводить докази «доброї волі в керуванні діяльністю «Просвіти» в тісних рамках із статутом»[7].

Згідно з рішенням Ради товариства, його голову В. Островського було делеговано до міністерства. Але справа подачі листа-петиції до уряду Польщі становища не змінила. Було очевидно, що ліквідація товариства – справа вирішена. Саме тому, члени Ради І. Бонадрук, А. Глушук, С. Авдієнко, Є. Петриківський на засіданні 3 жовтня 1932 року подали заяву,

в якій пропонували скликати ліквідаційні збори товариства на 27 жовтня 1932 року для збереження майна «Просвіти»..

19 червня 1934 року було визначено дату і порядок денний ліквідаційних зборів: «Прийняти до відома день ліквідаційних зборів на день 1 липня 1934 року з таким порядком денним: 1. Відкриття зборів і вибір президії; 2. Відчитання офіційних листів влади про закриття Товариства; 3. Справоздання Ради Товариства; 4. Постанова про передачу майна товариства згідно з статутом; 5. Закриття ліквідаційних зборів» [8].

Ліквідаційні збори відбулися у визначений термін за участю 136 представників від 68 філій. Було вирішено все майно «Луцької повітової Просвіти» передати товариству «Просвіта» у Львові. Організаційно Луцька «Просвіта» припинила свою діяльність.

Подібною до Луцької є історія становлення та організаційного оформлення Рівненської «Просвіти» (створена у 1917 р. українцями-військовими колишньої царської армії). Після заборони Рівненська «Просвіта» відновила роботу в першій половині 1920 року. Зокрема 7 червня у Рівненському старостві було зареєстровано статут товариства. Проте уже 7 червня 1921 року владою було проведено так звану «люстрацію» організації у м. Рівному. Насправді ж це був ретельний обшук, після чого польська адміністрація заявила, що «Просвіта» припиняє свою роботу.

Показовим став документ від 20 травня 1921 року, підготовлений начальником V району Рівненського повіту і адресований Рівненському повітовому старостві. У документі йдеться, що у районі «зареєстрованих товариств «Просвіти» немає зараз, таємних організацій також не виявлено, місцева людина мало цікавиться справами освіти і політики» [13].

Через декілька місяців, 26 липня 1921 року, команді польської поліції надійшло донесення, що 24 липня у Рівному відбулися збори «Просвіти», на яких обрано Раду товариства у складі 7 осіб. Однак офіційний дозвіл воєводи на відновлення роботи організації у місті було одержано тільки 29 липня 1922 року.

30 квітня того ж року відбулися ліквідаційні збори. Після тривалої дискусії було вирішено все майно товариства передати Союзу українок, яке зобов'язувалося частину його виділити гімназії. Після заборони Рівненська «Просвіта» вже не змогла поновити роботу. Подібним чином ліквідовувалися й інші «Просвіти». Загалом відзначимо, після призначення воєводи Г. Юзевського на Волинь адміністративні репресії щодо «Про-

світ» значно посилювалися. Лише у 1928 році було ліквідовано 318 осередків товариства. У цьому ж році «Просвіти» змушені були припинити своє існування у Рівненському, Ковельському і Дубнівському повітах, а в наступному – у Володимирському повіті. До середини 30-х років адміністрація Г. Юзевського ліквідувала більшість осередків «Просвіт» на Волині. У 1935 році їх залишилося лише сім [9].

Дещо за іншою схемою відбувалася легалізація осередків «Рідної школи». У своєму становленні Волинське товариство «Рідна школа» спиралося на багаторічний досвід громадсько-педагогічного руху на західно-українських землях, зокрема «Руського товариства педагогічного» (РТП) та Українського педагогічного товариства (УПТ), які організаційно оформилися в Галичині упродовж 1890–1914 років, а також на загальноукраїнський досвід освітньої діяльності «Просвіти». Запровадження нової назви – «Рідна школа» – відбулося на надзвичайному з'їзді УПТ, скликаному 23 червня 1923 року з метою прийняття статуту новоутвореної освітянської організації [7].

У другій половині 1920-х років польська влада знову зупинила акцію, аргументуючи рішення тим, що на Волині «існують інші приписи про товариство». З формально-правової точки зору це мало підстави, оскільки діяльність громадських об'єднань Волині регулювалася розпорядженням Генерального комісара східних земель про організації та союзи від 25 вересня 1919 року, а Галичини – прийнятим ще 1863 року австрійським законом про товариства.

У 1929 році розпочало роботу Товариство імені Лесі Українки, яке перебрало на себе права концесіонера Луцької української гімназії, а концесію, видану на ім'я Є. Петриківського кураторія, скасувала, про що повідомила його листом і запропонувала всі документи гімназії передати товариству. Початок діяльності товариства був безпосередньо пов'язаний з кураторством над Луцькою українською гімназією. Тільки через 7 років, а саме 16 грудня 1936 року, було затверджено основний статут товариства, з якого можна зробити висновок, що за цей час воно докорінно змінило мету і свої функціональні обов'язки і значно розширило сферу впливу на освітянське середовище Волині [8].

Значну культурно-просвітницьку роботу проводило товариство «Рідна хата». Однак активна діяльність і його протистояння польським громадським інституціям викликало незадоволення та стурбованість місцевої влади, і в 1921 році вона ліквідувала товариство. Частина його членів перейшла на нелегальне

становище і продовжувала діяти підпільно. Проте 12 червня 1922 року товариство знову отримало дозвіл на легальну діяльність, але тепер під назвою «Русинське товариство», яку дав йому особисто Люблінський воєвода.

З ініціативи ВУО в 1931 році відновило роботу Товариство прихильників православної освіти та оборони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили, яке мало 5 філій і випускало свою газету. Товариство займалося вирішенням проблем освітньо-культурного характеру й особливо релігійного життя українського населення Волині. Члени товариства захищали національні права українців, виступали за соборну українську церкву. Майже всі вони належали до ВУО, були його ідеологами, а через культурно-мистецькі осередки активно популяризували серед населення церковний хорівий спів, духовну музику, сприяли у постановці театральних вистав на релігійну тематику, особливо на різдвяні та інші релігійні свята [8].

У краї активно розвивався жіночий рух. У липні 1931 року ініціативна група жінок, очолювана В. Масловою, подала прохання до Волинського воєводського управління про реєстрацію самостійної жіночої організації і затвердження її статуту. Статут СУВ складався з 82 параграфів, об'єднаних в 11 розділах. Як і статuti інших громадських організацій, він детально регламентував діяльність керівництва СУВ і філій товариства в межах і правах, дозволених польським чинним законодавством для культурно-освітніх товариств українців.

16 грудня 1931 року в будинку «Просвітянської хати» ВУО в Дубно відбулися організаційні збори новоствореної філії Союзу жінок-українок громадянської праці. На збори були запрошені сенатор М. Масло, В. Масло, Л. Мошинська з Луцька та заступник голови «Просвітянської хати» ВУО в м. Дубно З. Лучмай. Ініціативну групу для створення нового осередку очолила З. Лучмай. Вона ж була обрана головою філії. На зборах визначено мету і затверджено програму діяльності новоствореної філії жіночої організації [10].

У 1925–1927 роках на Волині масово поширився пластунський рух. У 1925 році організація була створена в Ковелі, де було сформовано полк ім. Петра Дорошенка (входили юнаки та дівчата віком 16–18 років). У 1926–1927 роках два пластових курені (хлопців і дівчат) було створено в Луцьку при українській гімназії.

З метою єднання пластунів Волині 1–6 вересня 1927 року, незважаючи на опір місцевої влади і поліції, в Олександрії від-

булася перша пластова зустріч, в якій взяли участь 250 пластунів і пластунок із Луцька, Рівного, Володимира-Волинського, Почаєва, Гощі, Клевая, Гориньграда й інших куренів. А в грудні 1927 року на III Верховному пластовому з'їзді у Львові представники цієї організації з Волині заявили про свою готовність до активної співпраці у національно-визвольних змаганнях [5].

Активізація діяльності пластунів, поширення пластової ідеї, збільшення їх чисельності занепокоїло польську адміністрацію. Про це свідчить, наприклад, інформація відділення поліції, надіслана у воєводське управління в Луцьку: «Пласт є справжня замаскована організація військової підготовки і має на меті систематичну підготовку військових кадрів, з'єднаних військовою дисципліною в той спосіб, аби можна було її використати у відповідний момент».

23 липня 1928 року організація «Пласт» була ліквідована на Волині без права поновлення. З цього часу вона позбувається чіткої організаційної структури через постійні репресії і переслідування її керівників та членів з боку польських урядовців. Однак продовжувала свою діяльність у підпіллі аж до осені 1939 року [10].

Важливим осередком культурного життя молоді Волині стали гуртки (у деяких джерелах – організації) «Юнацтво», «Юнак». Започаткувала їхню діяльність Кременецька українська гімназія. Саме тут у грудні 1921 року повстав гурток «Юнацтво», перші організаційні збори якого відбулися 24 березня 1922 року. На них було вироблено Інструкцію (статут) гуртка, який починався словами: «Після урочистої панахиди по нашому Великому Кобзареві, повні віри і сил вирішили утворити гурток «Юнацтво» <...> Ухвалили орган – альманах «Юнацтво», мета якого – поглиблене знайомство з рідною літературою, історією, культурою й гуртування молодих національних сил». Було обрано Управу, голову, секретаря й практичного провідника [8].

Організація будувалася на конспіративних засадах, оскільки була створена всупереч заборони її з боку місцевої влади і дирекції гімназії. Через це кожен член мав псевдонім. У помешканні одного із членів організації влаштували друкарню, а також місце для гурткової роботи. У 1922–1923 роках організація поширила свою діяльність на Радивилів, Почаїв, Білозерні. У 1924 році поліція викрила організацію. Розпочалися арешти й обшуки. Надалі члени організації, що залишилися поза підозрою, продовжували діяти у глибокому підпіллі.

Здавалося б, «Просвіти» міцно зрослися з волинським культурним ґрунтом. Та, на пре-

великий жаль, з відомих уже нам причин, у 1930-х роках починається занепад діяльності товариств і поступове їх закриття. Але це не призвело до занепаду музичної/хорової справи. Закладені тут ідеї просвітянства і практичні здобутки були підхоплені і розвинуті новоствореним ВУО, яке визначило й головні осередки розвитку одного із масових видів народного мистецтва – «Просвітянські хати», «Рідні хати», хори ВУО або Просвітянські хори [13].

Висновки

Таким чином, освітня та культурно-мистецька діяльність добровільних громадських об'єднань українців Волині у 20–30-х роках ХХ ст. була помітним явищем у національно-визвольних змаганнях за збереження, утвердження і самовизначення нації. Міцна ідейна платформа просвітянства, послідовна організаційна діяльність, ентузіазм у поєднанні з наполегливістю і систематичністю призвели до того, що ці осередки очолили національний культурний рух, надбанням якого стало створення певної соціально-культурної системи.

Громадські культурно-освітні товариства виступали головними осередками і чинниками розбудови українського культурно-мистецького життя Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. Хоча через зовнішні перешкоди та внутрішні прорахунки вони не змогли повністю реалізувати величезний духовний та організаційний потенціал у культурній сфері, однак визначними досягненнями стали розгорнута ними культурно-мистецька діяльність та створена система громадських професійних і аматорських об'єднань, що підносили національну свідомість, розвивали художньо-естетичну та фізичну культуру українського населення Волині.

Вони стали чи не єдиними осередками, де широкі верстви населення отримували

ли доступ до багатой скарбниці культури і народного мистецтва і через які могли певною мірою реалізувати життєво важливі національні потреби.

Список використаних джерел:

1. ДАВО, ф.54, оп.1, спр.1, арк.7.
2. ДАВО, ф.54, сп.1, спр.14.
3. ДАРО, ф.30, оп.18, спр.1753.
4. ДАВО, ф.198, оп.1, спр.14, арк.13.
5. Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа». Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. С. 32–38.
6. Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа». Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. С. 32–38.
7. Бухало Г. «Просвіта» сяла світло (Сторінки історії Рівненської «Просвіти» 1917–1920, 1942–1944 рр.). Рівне, 1994. С. 13.
8. Булавина С. Культурно-освітні організації Волині: організаційно-правові засади і напрями діяльності (1921–1939). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. 258 с.
9. Власовський І. Луцька «Просвіта» (10 років просвітянської праці 1918–1928 рр.). Львів, 1928. С. 7.
10. Iwanicki M. Oswiata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939 Siedice, 1975. S. 94.
11. Крамар Ю. Українсько-польські відносини на Волині у міжвоєнний період (за документами Державного архіву Волинської області). URL: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_3_2013/09.pdf
12. Савчук Б. Організація «Юнацтво» в Крем'янці (1921–1924 рр.). *Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи*: тези доповідей та повідомлень II регіональної «Велика Волинь» і VI обласної історико-краєзнавчої конференції 8-10 жовтня 1992 року. Луцьк, 1992. С. 63–64.
13. Янів В. Студії та матеріали до новітньої української історії. Мюнхен : УВУ, 1970. С. 152–153.

В політико-правовому контексті проаналізовані культурно-освітні громадські організації, які розвивалися в умовах польської державно-політичної системи, суттєво впливали на пробудження і активізацію національного свідомості українців, сприяли соціальній захисту та розвитку освіти, культури українського населення краю, піддавшись асиміляції та дискримінації.

Ключевые слова: общественные институты, национальные меньшинства, культурно-образовательные общественные организации, Волинь, правовой анализ.

This article deals with the analysis of cultural and educational public organizations which developed under the Polish control. Extensive attention is paid to the political and legal aspects. It has been described that those institutions had a significant impact on the awakening and activation of Ukrainian's national consciousness. It facilitated social protection and development of education and culture of Ukrainian population of that area which was subjected to assimilation and discrimination.

Key words: public institutions, national minorities, cultural and educational organizations, Volyn, legal analysis.